

МОРАЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ДЖЕРЕЛА ДЕМОКРАТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

У статті розглянуто основні моральні та релігійні підвалини демократичного суспільства. Проаналізовано етичний сенс політичної комунікації, демократизації, демократичних процедур.

Ключові слова: демократія, мораль, релігія, суспільство.

В статье рассмотрены основные моральные и религиозные предпосылки демократического общества. Проанализирован этический смысл политической коммуникации, демократизации, демократических процедур.

Ключевые слова: демократия, мораль, религия, общество.

In the article moral and religious background of democratic society has been investigated. The ethical sense of political communication, democratization, democratic procedures has been analyzed.

The keywords: democracy, morality, religion, society.

Світоглядне підґрунтя демократичного соціуму є не менш важливою темою для дослідження, ніж його правові та економічні аспекти. Але таке дослідження не може бути повним без ретельного вивчення морально-релігійних ресурсів демократії. Попри те, що політика в суспільній свідомості почасти асоціюється з корисливими й егоїстичними інтересами, розбудова демократії має глибоке морально-релігійне підґрунтя. Право, мораль і релігія є провідними регуляторами суспільних відносин, у межах яких випрацьовуються світоглядні засади та принципи, які скеровують поведінку громадян. У суспільній практиці всі вони виявляються тісно переплетеними між собою. Але якщо право є формалізованим та кодифікованим регулятором і його вплив на суспільство є очевидним, то функціонально-аксіологічний аспект моралі і релігії в контексті розбудови демократії є більш глибоко вкоріненим у світогляді та має як раціональні, так й ірраціональні виміри.

Метою нашої роботи є виявлення і соціально-філософський аналіз морально-релігійних джерел світогляду демократичного суспільства.

Проблеми зв'язку моральності (а також аморальності) та релігійності сучасного суспільства розглядали багато авторів. Серед них: Р. Семенова [1], Л. Гозман, А. Еткінд [2], А. Етціоні [3], М. Грачов, О. Мадатов [4], Ю. Габермас [5], Б. Капустін [6], Ч. Мауф [7], О. Оболонський [8] та ін. Але практично відсутні праці, присвячені безпосередньому осмисленню морально-релігійних витоків сучасного демократичного світогляду.

Питання моралі наразі висувається на одне з чільних місць у зв'язку з розвитком глобальних тенденцій дегуманізації суспільного світогляду. Моральне підґрунтя

демократії проявляється у такому.

По-перше, сутність демократизації найбільш повно розкривається з позиції етико-нормативного підходу (на відміну від більш вузького емпіричного підходу). Зокрема, на це вказує у своїй статті Р. Семенова [1]. За етико-нормативного підходу висвітлюються не лише економіко-правові наслідки демократизації, але й гуманістичні ідеали, які спрямовують активність усіх учасників цього процесу і надають їх діям суспільно цінного значення. Аксиологічна основа демократизації не означає її відірваності від практичних інтересів громадян. Навпаки, демократичні ідеали відкривають нові горизонти соціальної активності.

У статті Л. Гозмана та А. Еткінда, присвяченій аналізу основних типів політичної свідомості (тоталітарному, авторитарному, ліберальному та демократичному типам), автори виділяють п'ять головних критеріїв їх класифікації, серед яких особливий інтерес для нас становлять останні два, а саме: характер існуючих у суспільстві заборон та характер політичних ідеалів. При цьому дослідники вважають, що у світогляді ліберального суспільства закладена ідея того, що дозволено все, крім зміни влади, тоді як у демократичному суспільстві дозволено все, крім того, що заборонено законом. Звідси впливає характер домінуючих моральних ідеалів: у ліберальному суспільстві від влади очікується мораль, а від людей – активність і безвідповідальність; у демократичному ж суспільстві, на думку Л. Гозмана та А. Еткінда, від громадян очікується лише одне – дотримання законів [2, с. 174]. Ця теза видається досить дискусійною, проте вона порушує низку дуже важливих питань: «Чи можна збудувати демократичне суспільство на основі формального дотримання чинного законодавства?», «Чи є поняття суспільного порядку переважно правовим або етичним?», «Наскільки глибокою є дистанція між суспільним порядком та індивідуальними інтересами?».

У спробі знайти відповіді на ці питання ми вважаємо за потрібне звернутися до дослідження відомого американо-ізраїльського автора А. Етціоні і сформульованого ним «Нового золотого правила моралі»: «Поважавай і підтримуй моральний порядок у суспільстві, якщо хочеш, щоби суспільство поважало і підтримувало твою незалежність» [3, с. 123]. Використання терміна «автономія» («autonomy») замість традиційного «свобода» («liberty») більш точно відображає сутність цього явища в особистісному аспекті. Адже за демократичного режиму людина хоче, перш за все, бути незалежною, мати змогу самій керувати своїм життям. Але не слід трактувати цю ситуацію як відсутність загальних цінностей і норм. Безперечно, демократичне суспільство неможливе без соціального порядку, але він є і в тоталітарному, і в авторитарному суспільствах. Далеко не кожен соціальний порядок народжує здорове суспільство, а лише той, який є узгодженим з цінностями його членів. Можна цілком погодитись з «communitarian paradigm» («комунітарною парадигмою») А. Етціоні, яка позбавлена крайнощів доктрин, що акцентують всю увагу або на свободі, або на порядку. Сутність цієї парадигми полягає в тому, що гармонійне суспільство поєднує рівною мірою суспільні чесноти (передусім, усвідомлення спільних завдань, єдність, запобігання внутрішній ворожнечі) та права особистості. Рух від високого рівня соціальної обмеженості у напрямку постійного збільшення свободи вибору та

індивідуальних прав на певному етапі стає обтяжливим для особистості і, зрештою, підриває суспільний лад, на якому ґрунтуються ці права [3, с. 121]. Виникає риторичне питання про те, чи не ця «обтяжливість» безкінечної свободи є глибинною причиною ностальгії за «радянськими часами», поширеною серед населення пострадянських країн, а також зміцненням фундаменталістсько-консервативних рухів по всьому світу. Отже, суспільний порядок та індивідуальні інтереси є цілком взаємозалежними категоріями, які не можна розривати. Члени суспільства ніколи не зможуть необхідною мірою дотримуватись законів, навіть таких, що не відповідають найбільш високим взірцям демократії, якщо вони не мають внутрішнього переконання в необхідності їх дотримуватись. Задля забезпечення цього внутрішнього переконання держава має постійно піклуватись про розширення сфери моральної відповідальності, що значною мірою можна реалізувати через грамотну політичну комунікацію.

По-друге, політична комунікація відіграє вельми важливу роль у формуванні й збереженні морального підґрунтя життя та розвитку демократичного суспільства. Почасти, особливо в умовах становлення демократичних режимів, політична комунікація зводиться до технологій маніпуляції масовою свідомістю, підриваючи тим самим моральні основи демократії. Спостерігаючи за суспільно-політичною практикою та її теоретичними дослідженнями, можна побачити, що «аналіз проблеми боротьби за владу, вочевидь, зміщується від традиційної постановки питання про владу і власність на засоби матеріального виробництва у площину боротьби за владу і власність на засоби виробництва суспільної думки» [4, с. 116–117]. Наслідки цього яскраво проявляються у падінні довіри до демократичних інститутів та глибокій кризі легітимності.

На сьогодні успішність демократичного розвитку безпосередньо залежить від відродження його моральної складової, і політична комунікація відіграє у цьому далеко не останнє значення. Новітні соціокультурні виклики потребують встановлення саме «комунікативної» влади і «комунікативної раціональності» (Ю. Габермас) [5, с. 116–117], тому цілком логічне те, що на перший план виходять процедури обговорення. Варто також розуміти й те, що такий консенсус може бути лише тимчасовим, оскільки в демократичному суспільстві завжди існує плюралізм поглядів.

У філософській та політологічній літературі ХХ ст. сформувались дві тенденції трактування морально-комунікативного аспекту демократії. Перша з них, агрегативна (Й. Шумпетер, Е. Доунс), ґрунтується на ідеї постійного економічного зростання та необхідності агрегації вподобань політичними партіями, за які народ міг би голосувати через певні часові інтервали. Народ, завдяки конкурентній передвиборчій боротьбі, отримує змогу приймати (або не приймати) політичних лідерів. Друга тенденція, яка є порівняно новою, отримала назву «демократія обговорення» (Дж. Ролз, Ю. Габермас) і будується навколо ідеї моральної згоди, яка має бути досягнута через ефективне обговорення. Прибічники цієї тенденції всіляко намагаються довести внутрішню несуперечливість ліберальної демократії. Обидві тенденції мають свої недоліки. Надмірна зорієнтованість на економіку агрегативної

моделі демократії навіює «тугу постісторії», коли суспільству вже не залишається жодних альтернатив, крім постійного економічного розвитку. Але, як влучно відзначив Б. Капустін, «сила» ринку в тому, що його можна розвивати, не розвиваючи демократію, особливо якщо він виник не як відкрито-конкурентний, а як бюрократично-монополістичний, у той час коли «слабкість» демократії полягає в тому, що розвивати її без ринку неможливо [6, с. 69]. «Демократія обговорення», фактично, зводить політичну сферу до етичної, що також є перебільшенням. Одним із альтернативних варіантів цим двом тенденціям є «агоністичний плюралізм», запропонований Ш. Муффом [7, с. 80–107]. Сутність цієї позиції полягає в тому, що будь-яке обговорення завжди впливає з рішення, а плюралізм думок є конфліктним за суттю, що є не лише природним, але й запобігає закостенінню соціуму у власних межах і перетворенню ідентичностей на непорушні сутності.

По-третє, моральну основу має не лише процес, але й результати демократизації. Важливу роль при цьому відіграє здійснення свідомої політики зі зміцнення суспільної культури і моралі, що є особливо актуальним для транзитивних соціумів.

По-четверте, демократія спирається одночасно і на право, і на мораль, і на релігію як на три головні регулятори соціальних відносин. Так, політичні дії постійно апелюють до етичних цінностей, авторитету суспільної думки, віри тощо.

По-п'яте, демократична мораль має бути загальною і відобразитись у законодавстві. При цьому варто пам'ятати, що мораль – це, головним чином, сфера людської практики, тому моральний характер мають носити засоби реалізації поставлених цілей, а не лише самі цілі. Відоме макіавеллівське висловлювання «мета виправдовує засоби» вже неодноразово довело свою обмеженість. Історія знає багато випадків, коли методи досягнення мети спотворювали й саму мету. Цю думку добре ілюструє ідея Ф. Ніцше про те, що в боротьбі з чудовиськами важливо самому не перетворитись на чудовисько. Постійна підтримка моральності політичної сфери, звичайно, не вирішить усіх суспільних проблем. Але нехтування моральним фактором здатне викликати лише кризу довіри до демократії і навіть повністю зруйнувати її паростки, легітимуючи політичний аморалізм [8, с. 140].

По-шосте, моральний сенс демократії полягає в свободі вибору шляхів розвитку, яку реалізує народ (обираючи і систематично змінюючи своїх представників, беручи участь у різноманітних демократичних процедурах).

По-сьоме, моральний компонент демократичного світогляду закладається двома регулятивними механізмами: зовнішніми та внутрішніми. До зовнішніх відносяться вищезгадані норми групової моралі. Вони почасти спираються на силу звичаю і природно впливають з особливостей соціального середовища. Внутрішні механізми ще називають «моральнісними». Вони є більш особистісними, нерозривно пов'язані зі свободою волі й походять, так би мовити, «зсередини», з особистих переконань і світоглядних уявлень. Невідповідність зовнішніх і внутрішніх регуляторів породжує внутрішні моральні конфлікти, своєрідну «драматургію духу».

Крім морального опертя, світогляд демократичного суспільства тісно пов'язаний із релігією. Релігійна мораль та релігійні норми здатні виконати роль альтернативної системи суспільних цінностей, якщо в суспільстві відбувається аксіологічна криза.

Релігійний фактор займає важливе місце серед інших факторів, що впливають на хід соціальних трансформацій при становленні демократії. І проявляється це в таких аспектах.

По-перше, релігія несе в собі певні стабільні світоглядні моделі, що переломлюються крізь призму соціальної реальності кожного конкретного суспільства і, зрештою, виступають фактором формування колективної та індивідуальної свідомості. Цей аспект відображає сутність світоглядної функції релігії. Релігія надає стабільної ціннісно-нормативної шкали і допомагає суспільству подолати негативні явища, що пов'язані з наслідками глибоких соціальних зрушень.

По-друге, релігія має доволі значний вплив на політичну та економічну сфери суспільства, а також на його ідейно-світоглядну консолідацію. Вплив релігії на політику також повністю є реальністю сьогодення (наряду із випадками зворотного характеру, коли відбувається політизація релігійної системи) та іноді перетворюється на дуже серйозний фактор консолідації (або розділення) суспільства.

По-третє, релігія виконує інтегративну функцію, що є також дуже важливим для розбудови демократії. Вона характеризує здатність релігії до консолідації, тяжіння до певної гармонії в суспільстві та окремії релігійній спільноті. У цьому випадку йдеться, у першу чергу, про консолідацію людей саме в межах релігійної єдності на підставі певної системи символів, принципів, стандартів (наприклад, духовна єдність православних християн).

Становлення і формування світоглядних засад демократичного суспільства цілком неможливе без релігійної свободи, адже саме вона дає можливість гармонійного функціонування релігійної свідомості. У найбільш загальному змісті релігійна свобода – це свобода від утисків з боку уряду, адміністрації, суспільних організацій та інститутів, а також груп та приватних осіб у питаннях віри. Демократичне розуміння релігійної свободи передбачає, у тому числі, право не сповідувати жодної релігії.

Таким чином, релігійна свідомість так само, як і мораль, має значний вплив на світоглядні орієнтації членів демократичного суспільства. Система релігійних і моральних принципів та ідей міцно закріпилась у суспільній свідомості, хоча і проявляє себе здебільш не безпосередньо, а через призму процесів секуляризації та загальний соціокультурний контекст. Важливим моментом є те, що в стані переходу до демократії, у ситуації гострої ціннісно-нормативної невизначеності та дезорієнтації успішними можуть виявитись саме пошуки у сфері релігійної моралі, активізацію яких можна побачити, зокрема, в Україні за останні роки. Моральні та релігійні джерела демократії тісно взаємопов'язані. Мораль не завжди впливає безпосередньо з релігії, але опосередковано вона завжди черпає з неї базові аксіологічні принципи.

Література:

1. Семенова Р. У. Нравственное содержание демократии в контексте различия нормативного и эмпирического подходов / Р. У. Семенова // Вестник ТИСБИ. — 2004. — № 2. — С.64—71.
2. Гозман Л. Я. От тоталитаризма к демократии / Л. Я. Гозман, А. М. Эткинд // В человеческом измерении : сборник статей / под. ред. М. Уханова. — М. : Прогресс, 1989. — 296 с.
3. Etzioni A. The New Golden Rule / A. Etzioni. — New York : Crown Publishers, 1999. — 238 p.
4. Грачев М. Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. — М. : Алкигамма, 2004. — 128 с.
5. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. В. Малахов]. — Донецк : Донбасс, 1999. — 123 с.
6. Капустин Б. Г. Демократия и справедливость. Размышления об опыте моральной политической философии / Б. Г. Капустин // Полис. — 1992. — № 1—2. — С.63—70.
7. Mouffe Ch. The Democratic Paradox / Ch. Mouffe. — London : Verso, 2000. — 271 p.
8. Оболонский А. В. Мораль как детерминанта политического поведения / А. В. Оболонский // Политическая концептология. — 2008. — № 2. — С. 129—156.